

КОНЦЕПТ ДОГОВОРУ В ДОКЛАСИЧНІЙ І КЛАСИЧНІЙ АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню генези концепту договору в античній філософії. Проаналізовано погляди софістів на договір, у яких він постає як прояв соціальної релятивності. Розглянуто об'єктивістську критику договорів Сократом і Платоном. Обмірковано функціональну інтерпретацію договорів у політичній концепції Аристотеля.

Ключові слова: договір, антична філософія, договірне походження держави, софісти, Платон, Аристотель.

Постановка проблеми. Важливим чинником розвитку теорії правового контрактивізму, яка лишається актуальною, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених проблематиці договору як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівні, є виявлення аспектів розвитку ідеї договору як елементу більш загального процесу розвитку права. При цьому важливо усвідомлювати, що рефлексія з приводу договору, яка була властива філософській та юридичній думці доби Античності, створила фундаментальні методологічні основи для інтерпретацій договору в Середньовіччі та Просвітництві, де ця ключова правова ідея набуває якісно нових рис. Досократівські філософи, софісти, а особливо Платон і Аристотель, створили філософські системи, у яких договору відводилося місце форми справедливості та рівності, а іноді – й самостійного субстантивного блага. Це зумовлює необхідність розкриття цього концепту з точки зору уявлень античних філософів

Огляд публікацій за темою. Антична філософія в розрізі її політичної та правової спрямованості є традиційним предметом уваги дослідників. Хрестоматійними є праці А.М. Чанишева, В.С. Нерсисянца, Дж. Реале та Д. Антисері щодо вчень софістів, кінників, Сократа, Платона та Аристотеля. Утім, саме договірна проблематика як складова частина філософських систем античних мислителів нечасто стає предметом уваги науковців. Однак окремі розвідки, здійснені В.О. Десятником, С.О. Хмелевською, О.А. Федотовою та ін., дають змогу продемонструвати окремі аспекти інтерпретації концепту договору в докласичній та класичній давньогрецькій філософії.

Мета статті полягає у виявленні метафізичних та етичних засад розуміння договору в працях античних філософів із точки зору його політичної та правової цінності.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична література, присвячена проблематиці договору як загальноправової (а разом із тим теоретичної) категорії, нечасто звертається до його античних філософських витоків. У більшості випадків історіософія договору обмежується оглядом стародавніх римських конструкцій, які були характерні для цивільного права класичного періоду. Водночас варто усвідомлювати той факт, що договір не є суто юридичною конструкцією, сама його ідея виходить за межі простору «юридичного», охоплюючи не менш важливі питання етичного, політичного, економічного характеру. У зв'язку із цим апеляція до філософсько-правових характеристик договору є актуальною та виправданою. Особливо важливо це з позицій сучасних уявлень про античну філософсько-правову думку як про синтез етико-космологічних концепцій, де не існувало окремо правових і неправових суджень [1, с. 25].

Варто мати на увазі, що специфіка давньогрецької онтології полягала в її натуралістичній орієнтації. А.Ю. Цофнас, розрізняючи натуральну, динамічну та структурну онтологію, підкреслює, що відмінності між ними зумовлені насамперед розбіжностями в постановці проблеми. Натуральна онтологія була спрямована на з'ясування природи речей (у буквальному сенсі, тобто з чого вони складаються), динамічна намагалася представити проблему руху та взаємопереходу одного в інше (що пізніше сформувало діалектику в тому вигляді, як ми

її знаємо сьогодні), структурна концентрувала увагу на зв'язку речей між собою [2]. Тому й проблематика договору так чи інакше розглядається з точки зору античних уявлень про природу речей, їхню динаміку та взаємозв'язки.

Ідея договору в античній філософії права прямо пов'язана з проблематикою рівності та справедливості, які тією чи іншою мірою становили ядро античної етики. Деякі елементи зв'язку ідей рівності та договору можна знайти ще в Геракліта. Він стверджував, що люди рівні за природою, але нерівні фактично. Причина цьому – відмінність їхніх інтересів. Єдина рівна міра, яка допоможе досягти компромісу між людьми, – це писане право, яке «народ має боронити як свої стіни» [3, с. 137–138]. Отже, для Геракліта мета права полягає в узгодженні інтересів людей, деякі з яких живуть «за логосом», а деякі – за «своїм власним розумінням». Однак, надаючи перевагу першим, він жодним чином не вказує на те, що ті люди, які перебувають «у полоні бажань», є гіршими. Якраз за допомогою права їх можна спрямувати на розуміння логосу, який у його інтерпретації постає у формі заклик «говорити правду та діяти згідно з природою».

Аристократія часів Геракліта жила за звичайними порядками та ще не знала позитивного права, а тому ці судження виглядають доволі прогресивними. Особливо звертає на себе увагу ідея компромісу як змістовного аспекту права, що наводить на думку про договірну природу правотворення. З урахуванням того, що, на думку дослідників, гераклітовій етиці ще не відомо розмежування правил, що існують в силу природи, і правил, що є волевстановленими [3, с. 136], можна припустити, що пошук компромісу, як і боротьба, є складовими частинами логосу, себто мудрості космосу. Договору в цій онтологічній схемі відводиться чільна роль, адже ідея боротьби в Геракліта є не просто метафорою, а цілком конкретною формою соціального життя. Різностямованість інтересів є підставою такої боротьби, і задача договору – переконати людей у тому, що життя за логосом є єдино можливим варіантом. Власне, договір тут і постає логосом, адже саме в ньому набуває втілення людський розум, пов'язаний із розумом космосу.

Перший натяк на розмежування правил, які існують в силу природи речей, і правил, які створюються людьми, робить Демокрит. На відміну від більш пізніх Сократа, Платона та Арис-

тотеля, він не ототожнює право та справедливість, а навпаки, протиставляє їх. «Для тих, хто слідує приписам закону, закон – лише доказ їхньої добродетельності» [3, с. 200]. При цьому, якби люди були справедливими один щодо одного та дотримувалися обіцянок, закон би був їм непотрібний.

Ця демокритівська ідея сильно нагадує етичні підвалини категоричного імперативу в Канта, відповідно до яких, якби люди розуміли категоричний імператив і постійно слідували йому, право як таке було б непотрібне. Таким чином, у Демокрита з'являються перші натяки на основоположний принцип договірного права – *pacta sunt servanda*. Примітними при цьому є спроби пов'язати ідею виконаності договорів з ідеєю справедливості, що згодом втілиться у концепції примусової сили договорів, що сформувалася у Новий час. Однак навіть у цій площині помітно, що Демокрит, як і Геракліт, був натурфілософом: проблему справедливості він пов'язував не з суспільством і виводив її зміст не з людського розуміння належного, а з природи. Те, що вважають справедливим, на думку філософа, не є істинно справедливим. А от несправедливим є те, що суперечить природі [4, с. 169]. Демокритівське розуміння природної справедливості є вкрай важливим для інтерпретації ним договору. Договір невідомий природі, оскільки вона існує як ціле, розділене на частини, у якій все пов'язано між собою. Договір потрібен там, де виникає розмежованість. У цьому сенсі він, звісно, є штучною конструкцією, але при цьому не відірваним від ідеї природної справедливості: таким чином, з філософської концепції Демокрита випливає, що договір забезпечує зв'язок між людським розумінням справедливого та природною справедливістю.

Філософсько-правові інтерпретації договору в античній думці так чи інакше пов'язані не лише з проблемами етики справедливості, але й із питаннями змісту права. Зокрема, про це говорили старші софісти. Так, Антифонт стверджував, що приписи законів суть результат домовленостей між людьми, а не такі, що виникли самі собою з веління природи, а веління природи суть начала, що виникли самі по собі, а не продукт домовленостей людей між собою [5, с. 60]. Отже, слідує основній методологічній установці софістів – релятивізму, Антифонт показує, що зміст законів відносний, оскільки в їх основі лежить договір. При цьому й сам договір є відносною конструкцією, оскільки в ньому по-

еднуються суб'єктивні уявлення людей про добро і зло.

Антифонта часто розглядають як філософа-бунтівника. Він доволі пристрасно та агресивно закликав до перегляду соціальної системи, вимагав відновлення прав і свобод. На його думку, коритися законам потрібно, але оскільки вони є не більше ніж угодою, то цю угоду треба час від часу переглядати. На його думку, невідомо, яким чином люди уклали договір, відповідно до якого було встановлено соціальний порядок, але з упевненістю можна стверджувати про мету такого договору: це особиста безпека учасників цього договору – як у масштабі всієї держави (Антифонт виступав проти анархії), так і у відносинах між людьми (не чинити один одному образи) [6, с. 415]. Відповідно, договір має бути забезпечений певними мінімальними засобами, і насамперед – спільним розумінням належного. На його думку, договір є найменш болісним способом обмеження людської свободи, і в цьому полягає його перевага перед іншими інструментами конструювання соціальної системи.

Інший давньогрецький софіст Гіппій так само наполягає на договірній суті права і держави й теж пов'язує існування соціальної системи з природою. На його думку, всі люди є братами по крові, оскільки їх поєднує не лише спільний зовнішній вигляд, але й ведення побуту. Однак при цьому закони в різних державах різняться між собою саме через те, що вони створюються спільно громадянами, об'єднаними в спільноту. Це, на думку Гіппія, є доказом недосконалості законів, адже вони лише частково наближаються до людської природи. Якби вони повністю їй відповідали, то закони всіх держав були б однакові. При цьому цікаво, що Гіппій, обстоюючи договірну теорію походження держави (він, по суті, сформував ту тезу, яку пізніше взяли на озброєння просвітники: людина, вступаючи до суспільства, передає частку своїх прав і своєї свободи державі), показує, що такі установчі договори сильно відрізняються залежно від соціально-економічних умов функціонування того чи іншого поліса [7, с. 213].

Ідея справедливості, яка часто пов'язується з концептом договору в античній філософії, софістами ігнорується, оскільки вони заперечують можливість об'єктивного блага, а отже – й об'єктивної справедливості. Договір ними інтерпретується в контексті формальних аспектів соціальних правил.

Одвічний критик софістів Сократ, навпаки, наполягав на існуванні об'єктивних моральних правил, які не залежать від наших домовленостей і не залежать навіть від нашого знання чи незнання про них. Оскільки, за Сократом, знати – означає знати, що це таке, то пізнання об'єктивних правил є шляхом знання. Знання про те, що таке мужність, робить людину мужньою тощо. Відповідно, мораль, як і інші соціальні правила, є наслідком знань, а не домовленостей. Проти цього виступав Аристотель, критикуючи Сократа за те, що останній не розрізняв знання та їх застосування. Знати благо та втілювати його – далеко не одне й те саме. Таким чином, Сократ, будуючи суто раціоналістичну моральну систему, навпаки, висуває нереалістичну модель соціальних правил, замкнених на знанні про благо. Сократівський об'єктивізм, очевидно, не залишав місця договору в структурі соціальної системи, оскільки в ньому, великою мірою, відпадала потреба, якщо дії та норми базуються на знанні.

Класична антична філософія, представлена передусім Платоном і Аристотелем, запропонувала більш глибокі інтерпретації договору. Якщо для софістів договір є проявом недосконалості світу, свідченням того, що людина не може повністю слідувати природі, то Платон і Аристотель, відмовляючись від натурфілософської програми, включають проблематику договору до більш глобальних питань еквівалентності в соціальному житті.

Платонівська інтерпретація договору потужно пов'язана з його несприйняттям майнової нерівності й апологією нерівності політичної. Договори характерні для демократій, заснованих на «безмежній сваволі» людей. Він вважає, що демократія як наслідок договору між неосвіченими людьми є жахливою, оскільки вона складається з людей зухвалих, розбещених і безсоромних. Оскільки кожен вважає себе центром соціальної системи, договір швидко вироджується у свою протилежність – диктатуру. Цим Платон демонструє своє ставлення до договору в публічній сфері. У приватній сфері договору так само не місце, оскільки не може бути жодної приватної сфери: в ідеальній державі Платона особистого як сфери життя не існує, а отже, і немає потреби в переході власності від однієї особи до іншої, тобто саме в тій формі соціальної взаємодії, для супроводу та формалізації якого й існують договори. Отже, Платон відкидає договір як вироджену форму соціаль-

ної взаємодії, форму, яка веде до розбещення та руйнування, і надає перевагу конструюванню соціального міфу, у якому здійснює апологію нерівності [3, с. 270–271].

Прямо протилежно ставиться до договірної проблематики Аристотель. Для нього договір постає насамперед як форма справедливості, а також як інструмент, за допомогою якого відбувається обмін благами та конструюється соціальна система. Важливо звернути увагу на ту обставину, що в літературі часто зустрічається позиція, начебто для Аристотеля феномен договору є проявом зрівнювальної справедливості [8]. Як видається, це не зовсім коректна інтерпретація його ідей, викликана, скоріше, тим, що Аристотель називав сферою застосування зрівнювальної справедливості товарні відносини. Однак було б зовсім помилковим говорити про те, що договори існують виключно в цивільно-правовій площині. Саме тому розуміння договору за Аристотелем треба аналізувати, виходячи з його уявлень про справедливість як таку, а не про окремі її різновиди. Понад те, розподільча справедливість так само пов'язана з договором, оскільки вона встановлює належне за належне, що повертає нас до проблематики еквіваленту – базового поняття договірної теорії.

У дослідженні з історії античної філософії звертається увага на те, що договір для Аристотеля є ключем до деяких економічних просвітлень. Так, концепт договору дозволив йому впритул підійти до трудової теорії вартості: «відплата рівним має місце, коли знайдено рівняння, коли, наприклад, землероб ставить до праці чоботаря так само, як чоботар ставить до роботи землероба» [9, V, фр. 8]. У цьому проявляється ідея зрівнювальної справедливості. Однак з іншого боку, саме в договорі проявляється й розподільча справедливість, коли належне надається по закону та справедливості, за добросовісність і вчинки. Для Аристотеля, який вбачав у приватній власності та обміні корінь соціального процвітання, розподільча справедливість була субстантивною підставою договору.

Висновки. Договірна проблематика хоча й не була безпосереднім об'єктом уваги давньогрецьких філософів, усе ж так чи інакше віддзеркалювалася в їхніх поглядах. Можна говорити про існування трьох основних тен-

денцій розгляду договірної проблематики: релятивістської (софісти), коли договір тлумачиться як компромісна основа соціальної системи та джерело правил; об'єктивістська, або субстантивна (Сократ і Платон), де договору відводиться другорядна роль у порівнянні з розумінням об'єктивної істини; функціональна (Аристотель), де договір розглядається як форма справедливості та – більш загально – еквівалентності. Показово, що з точки зору сучасних уявлень про природу договору найбільш життєздатними виявилися релятивістські та функціоналістські інтерпретації, тоді як позиція об'єктивізму виявилася малопридатною для вирішення прикладних задач політичної та правової філософії.

Список використаної літератури:

1. Десятник В.О. Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 25–30.
2. Цофнас А.Ю. Структурная и натуральная онтология / А.Ю. Цофнас // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Філософія. – 2007. – Т. 12. – № 13. – С. 21–30.
3. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1981. – 374 с.
4. Волков Н.А. Человек и его права в концепциях античных представителей философской и правовой мысли / Н.А. Волков // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2015. – Т. 7. – № 6–2. – С. 167–172.
5. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1997. – Т. 1. – 336 с.
6. Старшие софисты и их современники о религии // Античный вестник. – Алматы : Алматин. фил. С.-Петербур. гуманитар. ун-та профсоюз, 2007. – Вып. 4. – 455 с.
7. Федотова О.А. Договорная теория возникновения государства и права (старшие софисты) / О.А. Федотова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2010. – Т. 4. – № 1. – С. 210–216.
8. Хмелевская С.А. Историко-философский анализ понятия «Договор» / С.А. Хмелевская // Социально-политические науки. – 2012. – № 1. – С. 81–84.
9. Аристотель. Нікомахова етика / Аристотель. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

Юдин З. М. Концепт договора в неклассической и классической античной философии

Статья посвящена выяснению генезиса концепта договора в античной философии. Проанализированы взгляды софистов на договор, в которых он выступает как проявление социальной релятивности. Рассмотрена объективистская критика договоров Сократом и Платоном. Осмыслена функциональная интерпретация договоров в политической концепции Аристотеля.

Ключевые слова: договор, античная философия, договорное происхождение государства, софисты, Платон, Аристотель.

Yudin S. M. Concept of the contract in non-classical and classical ancient philosophy

The article is devoted to finding out genesis of the concept of the contract in ancient philosophy. Author analyses Sophists' looks at the contract in which it appears as a manifestation of social relativism. Objectivist criticism of contract by Socrates and Plato has been highlighted. The functional interpretation of treaties in the political concepts of Aristotle is shown.

Key words: contract, ancient philosophy, contract theory of a state, sophists, Plato, Aristotel.